

Inhoud

De piramide van Haouarah	7
De schepping van Adam	16
De opwekking van Lazarus; <i>over Caravaggio</i>	45
De vinger Gods in de anatomie van een luis; <i>over Johannes Vermeer</i>	67
Monnik aan zee; <i>over Caspar David Friedrich</i>	83
Mijn hooge benen riemden het spikkend spatzilver er uit; <i>over Herman Gorter</i>	115
Een man die in de toekomst springt; <i>over Paul van Ostaijen</i>	126
De droom van het archaische; <i>over F.C. Terborgh</i>	143
Oog voor al wat oer en eigen is; <i>over Ida Gerhardt</i>	159
Zijn muze was een harpij; <i>over Willem Frederik Hermans</i>	165
Een heldere kop; <i>bij de dood van Frans Kellendonk</i>	191
Dronken van taal; <i>over Frans Kellendonk</i>	198
Niet-handelen, niet-weten; <i>over mystiek</i>	218
Een klievende roman	235
Verantwoording en noten	245

De piramide van Haouarah

De dag begint in het koffiehuis. Er loopt een heel kleine ober rond, een oude man die waarschijnlijk een zakbreuk heeft. Wanneer hij zich bukt zie je in zijn zwarte broek, aan de binnenzijde van zijn rechterdij, iets vervaarlijks opdoemen en bewegen onder de stof, afhankelijk tot bijna op zijn knie. De eerste waterpijpen worden besteld. Hij brengt ze rond en bukt zich om er gloeiende kooltjes op te gooien. Men zit langs de wanden, die stoffig groen zijn, aan kleine tafeltjes. Het is er een komen en gaan, en het lawaai van de straat dringt er volop binnen. Ik drink mijn bittere koffie met een glaasje water, en naast mij zit Louis Ferron. Zijn snor is vochtig. Hij leest *Le progrès égyptien* en draait onderwijl een sigaret. Het is vroeg in de ochtend, het begin van een warme en stoffige dag in november.

Op straat zie ik de drukte van Kaïro. Uitpuilende bussen. Mannen hangen er in trossen aan, hun djellaba's wapperen in de wind. Bij de

halte vecht men zich naar buiten, tegen de stroom in van degenen die willen instappen. De lenigsten wringen zich door de raampjes naar buiten. Tegen een muur zit een bedelaar op zijn hurken. Mensen lopen in drommen langs hem. Hij lijkt in zichzelf gekeerd, maar steekt toch steeds precies op tijd zijn hand uit om muntstukken aan te pakken. Degene die geeft kijkt niet naar de bedelaar, hij vertraagt maar nauwelijks zijn pas en legt in het voorbijgaan geroutineerd zijn piasters in de uitgestoken hand. Elke bedelaar heeft zijn plek en zijn methode. In Kaïro is bedelen een vak.

Fahid verschijnt, onze gids. Hij is een grote, zelfs rijzige man, ijdel, trots op zijn goede manieren, zijn mondje Engels en zijn functie van *Assistant Manager of the Ministry of Culture*. Al jarenlang leidt hij buitenlanders rond in zijn land en overal kent hij zijn restauranthouders, ezeldrijvers, grafbewakers en oppassers van moskeeën, en overal waar hij wachten moet leest hij zijn krant of drukt hij een radiootje tegen zijn oor. Sedert tien dagen begeleidt hij ons – ‘the dutch writers’, zoals hij ons overal met nauw verholen wanhoop introduceert. Hij heeft zijn dochter bij zich. Ze heet Moni en is negen jaar, een beetje dikkig en verlegen, en ze draagt haar beste kleren. Ze zal met ons meegaan naar El-Fayoum, een oase in de Westelijke Woestijn, honderd kilometer ten zuiden van Kaïro. Half op de stoep staat een lichtblauwe Mercedes met chauffeur te wachten.

Na drie kwartier rijden ligt Kaïro achter ons, onder zijn nevel van uitlaatgassen, en weldra verdwijnen ook de piramides van Gizeh uit het gezicht. De rit over de weg door de woestijn, een met stenen bezaaide vlakte, is saai. Maar de chauffeur geniet van het gladde asfalt en Moni staat stil van verrukking tussen de benen van haar vader, haar hoofd tegen de voorruit gedrukt. Nauwelijks is de oase bereikt of Fahid wordt op zijn schouder getikt en beleefd doch dringend verzocht stil te houden. Hij laat de chauffeur stoppen en kijkt verbaasd om zich heen. Wat nu weer? Wat willen ze nu weer zien? Voor hij het weet slaan de achterportieren dicht en zijn zijn gasten verdwenen in het gewemel van een boerenmarkt.

De boeren zijn mager – modderkorsten op hun voeten, knoestige

handen, een dierlijke felheid in stem en gebaren; de doek die ze om hun hoofd hebben gewonden voltooit hun gestalte. De boerinnen dragen kleurige gewaden, in hun laag uitgesneden blouses verschijnt de rimpelige glooiing van verlepte en leeggezogen borsten. Er zijn veel kinderen. Ezels betasten met hun lippen de kale grond. Kippen laten zich onder hun vleugels bevoelen en wachten gedwee tot hun de nek wordt omgedraaid. Messen van slagers blinken en flitsen door de lucht, aan haken hangen stukken vlees, met vliegen overdekt. In manden liggen groenten en vruchten uitgestald. Kooplui hurken in de schaduw van doeken die door stokken worden opgehouden. Het geroezemoes van honderden stemmen. Boven de menigte zweeft stof.

De markt. Het is dicht opeengepakt staan, schuifelen, langs harde heupen schuren, je tussen anderen doorwringen en bukken om niet tegen de op de hoofden gedragen manden te stoten. Het is bewegen en bewogen worden. Orde ontstaat hier vanzelf, en precies zoveel als nodig is. Er zijn paadjes, tweesprongen en driesprongen, en zelfs pleintjes, omringd door bergen watermeloenen. Ik koop een puntzak hibiscusthee – gedroogde donkerrode bloemen – en laat me weer voortstuwen door de menigte. Ik ben als het water in een beek met rotsblokken. Mijn oog huppelt. In mijn lichaam, diep in mijn lichaam, bloeien verloren gewaande instincten weer op. Ik zou hier een tijd willen blijven, in andere kleren, om op mijn hurken te zitten onder een tentzeil, gewoon maar te zitten, en dan, nadat ik als bij toverslag Arabisch heb geleerd, de verhalen aan te horen en brieven en smeek-schriften te schrijven voor de ongeletterden.

In de auto worden ons stukken suikerriet aangereikt om op te klui-ven. De taaie bast moet er met de tanden worden afgerukt. Mijn reisgenoot bedankt en zegt dat hij zijn decadente gebit daar liever niet aan waagt. Ik doe een poging, vind het riet niet erg smakelijk en laat het uit het zicht verdwijnen.

De oase is zo groot als een van onze noordelijke provincies. Het is al sedert duizenden jaren vruchtbaar gebied, bevoeid met water van de Nijl dat door een kanaal naar het lager gelegen woestijnbekken wordt geleid. In de periode van het Middenrijk werd het land vanuit deze

streek door de farao's bestuurd. Vandaar de piramides aan de rand van de oase.

Fahid brengt ons naar Medinet el-Fayoum, een onaanzienlijke stad. Het liefst brengt hij ons naar de steden. Hij heeft een hekel aan het plat-teland. Misschien schaamt hij zich voor het primitieve boerenleven, misschien voelt hij zich er als bewoner van een flat in Kaïro verre boven verheven. Hij beweert dat er buiten Medinet niets te zien is, helemaal niets. De directeur van toerisme, die in zijn kantoor de wacht houdt bij het telefoontoestel op zijn leeg bureau, ondersteunt gelukkig ons plan om de afgelegen piramide van Haouarah te bezoeken. Fahid is er nog nooit geweest. De armen van boeren zijn vage richtingaanwijzers. Met tegenzin stuurt de chauffeur zijn wagen over de weggetjes vol kuilen. Ik raak onder de bekoring van het oeroude landschap.

Tussen de palmbomen liggen hier al duizenden jaren deze kleine akkers. De boer ploegt er nog als zijn verre voorvaders, hij heeft zijn witte broekspijpen opgestroopt, zijn ploeg is van hout, en stap voor stap sleurt de os het ploegmes door de aarde. Op de dorsvloer wordt het kaf van het koren gescheiden, met de wan. Het zweeft weg in de blauwe lucht. Stapels ruw gevormde bakstenen liggen in de zon te drogen, stro steekt uit de klei; het moeten tichelstenen zijn, stenen waarvan al in het Oude Testament gewag wordt gemaakt. Op sommige van de lemen huizen zijn kleurige vliegtuigen geschilderd: de bewoners hebben de bedevaart naar Mekka volbracht. Overal in het groene land glinsteren kanalen. Geblinddoekte ezels zeulen in het rond: ze laten het houten rad draaien waarmee het water in de geulen van de akkers wordt gepompt.

De ezel, dat is een dier waar ik van houd. Hier is hij nog alomtegenwoordig. Brede en metershoge lasten draagt hij op zijn rug: bossen suikerriet en maïs. In de schemering brengt hij zijn in slaap gesukkelde berijder trouw naar huis. Bij het afdalen van steile hellingen zet hij zijn poten behoedzaam tussen de losse steentjes en hij laat zich door zijn voorpoten zakken zodra hij naar beneden dreigt te storten. Hij is altijd mager. Vliegen duldt hij. Zijn ogen zijn de ogen van een wijze. Maar eens in de zoveel eeuwen is het genoeg geweest: hij staat stil. Een jongen trapt hem in zijn buik, slaat hem met een steen, tot bloedens toe,

maar de ezel staat stil, onverzettelijk, onwrikbaar. En eens in de zoveel eeuwen laat hij zijn stem horen, huiveringwekkend, alsof hem de keel wordt afgeknepen, alsof hij het niet meer uithoudt in zijn eenzaamheid.

Zo denk ik aan de ezel, terwijl de Mercedes in de middaghitte over de weggetjes van de oase hobbelt. Er waait een warme wind. De raampjes staan open, de carrosserie van de auto is gloeiendheet. Overal het diepe groen van palmbomen.

Na enig zoeken wordt de piramide van Haouarah gevonden, op de grens van oase en woestijn. Ooit was dit het graf van koning Amenemhat III. Alleen de bakstenen kern is ervan overgebleven: een getrappt bouwwerk, enkele tientallen meters hoog. De gladde, tot op de millimeter nauwkeurig gevoegde natuurstenen bekleding is onder de Romeinse overheersing al verdwenen. Rondom de piramide ligt een bultige vlakte – dat is alles wat er rest van een dodentempel die zulke gigantische afmetingen had dat hij in reisbeschrijvingen uit de Oudheid ‘het labyrint’ werd genoemd. Een beeltenis van de koning is bij graafwerkzaamheden in een kanaal teruggevonden.

We stappen uit en laten gids en chauffeur achter in de schaduw van de laatste palmenrij. Op weg naar de piramide voel ik een lichte opwinding ontstaan. We zijn alleen. Niemand vertoont zich in het helle zonlicht. Het is stil – de volmaakte stilte van de woestijn. Grafrovers zijn hier geweest, getuige de diepe schachten die in de rotsen zijn uitgehouwen om grafkamers te bereiken. Archeologen zullen hun opgravingen en metingen wel hebben verricht, maar ze hebben geen sporen achtergelaten. Rondom is de grond bezaaid met uitgedroogde beenderen. Mijn voet stoot tegen een schedel, tegen potscherven. Overal liggen flarden van het grove donkere linnen waarin mummies werden gewikkeld. Ik waan me een reiziger in een andere tijd, de negentiende eeuw, een van de eersten die deze plaats bezoekt.

De illusie is van korte duur. In een dal tussen twee heuveltjes staan we plotseling stil. Achter ons klinkt het wapperen van wijde gewaden in de wind. Drie Egyptenaren storten zich op ons. Een van hen toont ons een pasje van de Dienst voor Oudheden, waarop zijn pasfoto, een

kleurenpasfoto, is geniet. In heel Egypte verleent zulk een pasje grote macht, het is een welhaast magisch voorwerp voor wie het bezit. Aan een rondleiding valt niet te ontkomen. Er worden sigaretten uitgewisseld ten teken van vriendschap en verbroedering. Dan begint de tocht.

‘Pyramid! Very old!’

Je knikt en hoopt dat het niet te lang gaat duren. Tombs! Bones! City of the dead! En alles, alles is natuurlijk very very old. Ik rook mijn sigaret en beid mijn tijd. De piramide is niet toegankelijk. Ten slotte wordt elders een grafkamer getoond.

Door een schacht met traptreden dalen we af naar de onderaardse ruimte. Al tijdens het dalen begint het zweet op mijn gezicht en rug te drogen – ik huiver. In de grafkamer ligt nog de onderste helft van een granieten sarcofaag, op de wanden zijn vagelijk fresco’s te onderscheiden. We wachten. Dan valt er een lichtvlek op de wanden en glijdt over de voorstellingen: goden en godinnen met dierehoofden, een jachttafereel, een man die zich ter aarde buigt onder een palm, een lijkstoet, een schare klaagvrouwen, en rijen hiërogliefen. De wandschilderingen zijn prachtig, ondanks de beschadigingen. Maar dieper indruk maakt die bevende lichtvlek in de grafkamer. Daarboven, bij de ingang van de schacht, zit een van de mannen op zijn hurken. Hij houdt een stuk blik in zijn handen, vangt het zonlicht erin op en laat het weerkaatste licht door de schacht op de schilderijen vallen. In de Vallei der Koningen, die troosteloze rotswoestijn bij Luxor, heb ik naar ze staan kijken: de mannen die bij de ingang van de graven op hun hurken zitten, elke dag, urenlang, en niets anders doen dan het zonlicht vangen in een stuk blik en een lichtvlek over de wanden van een grafkamer laten bewegen. Het heeft een mythische allure: een man wiens werk het is om licht te weerkaatsen en de voorstellingen in een onderaardse ruimte zichtbaar te maken.

Een paar uur later staan we aan een groot meer, Birket el-Karoun, aan de noordzijde van de oase. Op de oevers geen teken van leven, het meer is leeg. Aan de overzijde liggen de roze bergen van de woestijn in het al zachter wordende blauw van de hemel. Het licht van de laagstaande zon ketst op het water. De atmosfeer is ijl. In een nabijgelegen gehucht

klinken trommels, tamboerijnen, een fluit en zingende stemmen – er is een bruiloftsfeest gaande.

De gids vertelt met trots dat dit reusachtige meer door het Ministerie van Cultuur is aangewezen als een van de plaatsen waar het toerisme gestimuleerd dient te worden. Met man en macht zal de komende jaren gewerkt worden om daar in de roze bergen, waar je Koptische kloosters verwacht, hotels en zwembaden te bouwen. Moge het project mislukken, zo luidt in stilte mijn wens. Zou je dat werkelijk willen, zo vraag ik me een ogenblik later af. Nou ja, nee natuurlijk. Maar je zou zo graag zien dat alle volkeren der aarde vasthouden aan hun tradities en van de westerse technologie alleen datgene nemen wat ze nodig hebben. Maar zo gaat het niet, en zo kan het niet gaan. Waar ze net uit de oude wereld in de moderne zijn opgedoken en net boven de armoedegrens zijn gekomen, daar willen ze alles van die westerse technologie, en vooral het lelijkste en het slechtste, want dat maakt de meeste indruk. Al het oude moet verdwijnen.

Even later ontmoeten we de eerste Egyptische toeristen, op een houten pier die in het meer is gebouwd. Het zijn scholieren, keurig gekleed, behorend tot de elite dus. Ze stromen uit de bussen, storten zich in roeibootjes, die volgeladen een eindje varen, dan aan het wiebelen worden gebracht en tegen elkaar botsen. Een jongen wringt zich in bochten, zo lang mogelijk, om er de aandacht op te vestigen dat hij een foto gaat nemen met zijn Kodak Instamatic. Anderen slenteren over de pier, de meesten dragen achteloos, aan twee vingers, een transistorradio of cassette recorder met zich mee, en die dingen staan natuurlijk aan. Maar wat ze ook nog doen: op de tamboerijn slaan, zingen en dicht bij elkaar zijn, in een kring. Het meer is voorlopig nog veel sterker dan dit jong toerisme: al het lawaai lost ogenblikkelijk op in zijn stilte.

De benzine raakt op. Op zoek naar een benzinepomp verdwalen we in het labyrint van landwegen. De chauffeur, toch al zwijgzaam, zegt nu helemaal niets meer. Fahid transpireert. Moni leunt zwaar op zijn knieën en drukt zich tegen hem aan.

De zon gaat onder en het landschap verschijnt als in een droom.

Roerloos, dicht opeen en zwartgroen staan de palmen in het wegsuizende licht. De akkers zijn roodbruin. In de stofwolken die de auto achterlaat glinstert violet, en ze omhullen de boeren die op hun ezels huiswaarts keren. Langs de weg trekken colonnes vrouwen met waterkruiken op het hoofd, een doek elegant om hoofd en heupen gedrapeerd. Kinderen, hurkend aan de rand van een kanaal om gewassen kleren op de stenen uit te slaan, kijken ongelovig op naar de hemelsblauwe Mercedes. Ze overwinnen hun schroom en komen met z'n allen naderbij. Het raampje wordt geopend.

‘Benzina? Benzina?’

Dringen, schreeuwen, de armen naar binnen steken in de auto, en mij aanstaren met de mooiste oase-ogen ter wereld – die neem ik mee. De chauffeur schudt vertwijfeld het hoofd en trapt weer op het gaspedaal – hier is men onder de barbaren! Er worden stenen naar de wegrijdende auto geworpen. Een stofwolk maakt de kinderen tot schimmen.

De dorpen met hun lage lemen huizen zijn langs de kanalen gebouwd. Het water is vuil, het vee staat er tot zijn knieën in, tussen het afval drijven eenden. Een lemen duiventil, enkele meters hoog, een subliem rond bouwwerk met een koepel en tientallen poortjes en witte stokjes voor de duiven. Overal sluipt de avond rond. Mannen hurken in het stro om met elkaar te praten, vrouwen wiegen rustig naar huis. Buiten ruikt het naar bonen en gebakken uien. De uitdijende zon raakt nu de huizen. Het verstilde landschap glijdt langs de raampjes. Het wordt later en later. Gestalten tussen de bomen zijn al donkere silhouetten. Een ezel staart roerloos in het water, traag zwiepend met zijn staart. De witte ibissen vliegen niet meer op. Nout, de godin van de nacht, strekt zich uit over het land: ze staat op handen en voeten, het rank gewelfde lichaam met sterren bezaaid.

‘Empty.’ Onze gids wijst op de verlichte benzinemeter. ‘Completely empty.’

Hotels zijn hier niet. In het donker zal het vrijwel onmogelijk zijn om de weg terug te vinden. Wat zal er gebeuren als de Mercedes de nog resterende benzine heeft verbruikt en tot stilstand komt? Ik stel het me voor. We zullen gedwongen zijn uit te stappen. Ik rek me uit en kijk

omhoog naar het sterrenlichaam van de godin. We lopen. Palmen ruisen in de nachtwind, de contouren van een huis, kippen die in wit gefladder wegschieten, stemmen in het donker, geredekavel, een paar bankbiljetten – en zo belanden we in een lemen boerenhuis. Ik zit er op mijn hurken, ik zie de met henna in patronen beschilderde handpalmen en enkels van de vrouwen, ik eet een schotel met bonen en uien en val in slaap op een rieten mat... Maar ach, zover komt het niet. De hobbelige landweg verandert in een gladde asfaltweg. Nu kan het pompstation niet ver meer zijn.

In de woestijn is het aardedonker, er is niets waaraan het oog zich kan hechten. De auto suist met grote snelheid over het asfalt. De raampjes zijn gesloten. Moni is in slaap gevallen. Wij zwijgen en staren voor ons uit. Het zal de vermoeidheid wel zijn, maar wellicht is het ook de woestijn die zwijgzaam maakt. Het is of hij met zijn leegte en verlatenheid door de kieren naar binnen dringt. Slechts een enkele tegenligger komt ons tegemoet – schimmig licht flitst over verstrakte gezichten. Dan weer duisternis. We passeren een auto die op zijn kop ligt naast de weg, in de schijnwerpers van een takelwagen en een ziekenauto. Ik draai me om en kijk door de achterraut tot ik de verongelukte auto in de lichtgloed niet meer kan zien.

Pas tussen de miljoenen, in het lawaai van claxonnerende auto's die zich in rijen door de straten persen, in de plenzen licht van straatlantaarns, komen we weer tot leven. Moni wordt wakker. Ieder rekt zich uit. De cassette recorder wordt aangezet, de raampjes gaan open. Fahid draait zich opgelucht naar ons om, hij maakt een armgebaar naar buiten en zegt trots:

‘Kairo.’